

KÜBRA VƏLİYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: kubraveliyeva01@gmail.com

ƏRƏB DİLİ VƏ ONUN DÜNYA DİLLƏRİ İÇƏRİSİNDƏ YERİ

Söz ehtiyatının genişliyi cəhətdən dünyanın zəngin dillərindən hesab edilən ərəb dili böyük mədəniyyətlər və imperatorluqlar yaradan dillərin başında gəlir. Günümüzdə 60 ölkədə və dünya miqyasında ən çox danışılan 3-cü dildir. 22 ərəb ölkəsinin rəsmi dövlət dili olan ərəb dili, eyni zamanda bütün müsəlmanların ortaq ibadət dilidir.

Məqalədə ərəb dilinin yaranma tarixindən, dialekti və şivələrindən və eyni zamanda qrammatik və fonetik quruluşundan bəhs edilir.

Açar sözlər: ərəb dili, ərəb ölkələri, əlifba, yazı, dialekt, qrammatika.

Sami-Hami dillər ailəsini bir-birindən seçən iki dil qrupu təşkil edir: sami dillər qrupu, sami dillər qrupu. Sami-Hami dil ailəsi 375 dildən ibarət bir dil ailəsidir. Sami dillər qrupuna ərəb, amxar, yəhudi (ivrit) və s. dillər daxildir. Hami dillər qrupuna Şimali Afrikadakı berber qrupu xalqlarının dilləri və Həbəşistandakı kuşit qrupu xalqlarının dilləri daxildir. Kuşit dilləri yarımqrupuna afar, saxo, aqau, bedauye, somali, sidama və başqa dillər daxildir. Sami-Hami dilləri ailəsinə məxsus olan ötü dilləri isə uqarit, aramey, finikiya, kopt, qədim yəhudi dili, qədim misir dili, akkad (asori) və babil ləhcələri dilləridir. Müasir elm sami və sami dillər arasındakı çoxoxşarlı yaxınlığı nəzərə alaraq onları bir qrupda (Sami-hami dillər) birləşdirir [7, s. 525-526]. Sami adı Nuh peyğəmbərin (a.s) oğlu Samdan qaynaqlanır. Sami yazısının ilk nümunələri e.ə. II əsrə aiddir. Sami-Hami dillər ailəsinin geniş bələmünü yəhudi (ivrit) və ərəb dilləri tutur [11].

Sami dilləri ailəsindən günümüzə qədər sağ qalan müasir dillərindən biri də ərəb dilidir. Ərəb dili (اللغة العربية) al-luğatu l-‘arabiyya, və da sadəcə ‘arabi – ‘arabi) – Sami cənub qrupunun şimal bölməsinə mənsubdur. O tarixən üç inkisaf mərhələsi keçmişdir: qədim (V əsrədək), klassik (V – XVIII) və müasir (XIX əsrdən indiyədək) ərəb dili kimi təmsil edilmişdir. Qədim ərəblər haqqında ilk yazılı məlumat hələ eramızdan əvvəl Suriya şəhri Sarqonun (715-ci il) kitabəsində təsadüf edilmişdir. Qədim ərəb dili əsasən Suriya ərazisində tapılmış Lihyan (eramızdan əvvəl 3-cü əsr), əs-Səfa (taxminən 106-cı il), Ən-Həmarə (328-ci il), Zəbəd (512-ci il), Hərran (568-ci il) və sair kitabələrdə əks olunmuşdur. Bu dil qohum dillərdən uzun ömrü, geniş yayılması, fonetik qrammatik və leksik xüsusiyyətlərini bugünədək qoruyub saxlaması ilə fərqlənir [8, s. 7]. Bu fərqliliyin əsas istiqamətlərindən biri daha geniş bölgələrdə yayılmışdır. Belə ki, hazırda dünyada 350 milyon insanın ana dili olan müasir ərəb dili, bir milyardan artıq müsəlmanın ibadət dili olmasından əlavə Misir, Suriya, İraq, Livan, İordaniya, Səudiyyə Ərəbistanı, Yəmən, Liviya, Tunis, Mərakeş, Sudan, Küveyt, Əlcəzir, Qatar, Bahreyn, Oman, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Mavritaniya, Somali, Cibuti Respublikası, Fələstin və s. ərəb ölkələrinin rəsmi dövlət dilidir. Ərəb dilinin dünyadakı önəmi və rolunun böyüklüyünə

görə BMT təşkilatı 1974-cü ildə ərəb dilini altıncı rəsmi dil olaraq qəbul etmişdir. *Standart Ərəb dili* kimi qəbul edilən bu dil (العربية الفصحى) Əl-Arabiyyə əl-füşhə (fəsih, düzgün ərəbcə) olaraq ifadə edilir. Ərəb dilində 28 samitdən və müxtəlif səaitlərin olmasına baxmayaraq, onun əlifbasında yalnız 28 hərf vardır. Qısa səitlər və habelə həməz samiti əlifbada təmsil edilməmişdir. Zəngin samit sistemində malik əlifbada müxtəlif vəziyyətlər daşıyan hərlər də vardır. Qısa səitləri göstərən hərlər olmadıqna görə yazıda sözlərin yalnız samitlərdən və uzun səitlərdən ibarət skeletli əks etdirilir. Yazını düzgün oxumaq (oxunulması sözə lazımı qısa səitlər artırmaq, bu və ya digər hərfin qoşa samit bildirdiyini təyin etmək və sair) üçün müvafiq qrammatik və leksik qaydaları qabaqcadan, həm də praktik şəkildə bilmək lazımdır [8, s. 9].

Ərəb hərləri əsasən sağdan sola yazılır və oxunur. Bu istiqamətə uyğun olaraq kitab, məcmuə və qəzetdə sağdan sola tərtib olunur və səhifələrin. Bununla belə ərəb hərləri üfüqi, şaquli, maili, dairəvi və sair həndəsi şəkillərdə olduğu üçün bözən (xüsusən hərlərin birləşməyən şəkillərində) sağdan sola deyil, yuxarıdan aşağıya və ya soldan sağa da yazılır.

Latin və rus hərlərindən fərqli olaraq ərəb hərləri təkca əlyazmasında deyil, çapda da bir-birilə bitişdirici xətlər vasitəsilə birləşdirilir. Belə birləşmə nəticəsində hərlərin ilkin yazılışı (qrafikası) çox vaxt ciddi dəyişikliklərə uğradığı üçün hər haqiqətdə müxtəlif şəkillərdə təzahür edir ki, bunlar əlifba cədvəlində, birləşməyən, soldan birləşən, sağdan və soldan birləşən və sağdan birləşən adları altında qruplaşdırılır.

Ərəb hərlərinin altısının (أ ب ج د ه و ز ح ط ي ك) iki, qalanlarının isə dörd yazılış şəkli vardır. İkışəkilli hərlər soldan birləşmədikləri üçün II və III şəkilləri yoxdur. Ərəb əlifbasında böyük hərlər yoxdur. Ümumi adlardan fərqləndirmək üçün xüsusi isimləri bəzən dirnaq və ya mötərizə içərisində yazırlar. Hər birləşməsində hərlərin qrafikası dəyişdiyi üçün ərəb əlifbasında sözün hissələri bir səitdən digərinə keçirilə bilməz: sətrin sonuna sığmayan söz bütünlüklə sonrakı sətrə keçirilir, sətrin sonunda qalan boşluq irəlidedikə kəlmonin bəzi hərlərinin üfüqi hissəsini və ya bitişdirici xətlərini uzatmaq yolu ilə doldurulur [8, s. 9-10].

Ərəb dilində söz əksər halda üç, bəzən də dörd samitdən ibarət olan kökə istinad edir. Kökdən “daxili fleksiya” (dəyişiklik) yolu ilə müxtəlif formatlı sözlər əmələ gətirilir (məsələn: hkm kökündən hakim, hakim, hökm, ehkam, hikmət, məhkum, təhkim, möhkəm, möhkama, məhkəmə, hökumət, hakimiyyəti, istehkam və sair sözlər əmələ gəlmişdir). İsim, sifət, say kimi ad qruplu sözlərin yalnız adlıq, yiyolik və təsirlik halları əsasən üç-hallı və ikihallı olmaq üzrə iki növ hallanması, iki qrammatik cinsi (müəzzəkər və müənnəs) və üç qrammatik sayı (tək, təsnəyə (ikilik) və cəm) vardır. Və həmçinin ərəb dilində fəllərin eyni kök samitləri əsasında sabit əlavələrlə düzəlmə və müxtəlif mənalar bildiren bəbləri fərqli və indiki gələcək morfoloji zamanları məlum və məchul növləri xəbər, arzu, şərt və əmr formaları vardır. Qeyd etməliyi ki, ərəb dilində müxtəlif söz birləşmələri vardır. Bunların içərisində ərəb qrammatiklərinin “izafət” (ifadə) adlandırıldıqları “uzlaşmayan təyini söz birləşməsi” ifadə etdiyi mənə çalarlıqlarının çoxluğu və ərəb dilində geniş işlədilməsi ilə başqa sözlə birləşmələrinə xeyli fərqlənir. Burada xəbəri ad qruplu söz və ya söz birləşmələri ilə ifadə edilən isim cümlələr də çox işlənir. Xəbəri mübtədadan əvvəl gələn cümləyə bəzi cümlələrdə xəbər daim təkdə olur [8, s. 8].

Ərəb dilində cümlə isim-fel və hərfdən (ən-qəsmalar) ibarətdir [8, s. 1]. İsmi cümlələrdə söz sırası bir qayda olaraq mübtədə-xəbər-tamamlıq, fel cümlələrdə isə cümlənin mübtədası İsmul fel كائال adlanır [5, s. 91] və ismul fail hər zaman feldən sonra işlənir. ذهب “Getdi” mənəsidir. Bu felin ism-i faili ذهب şəklinədir və “gedən” mənəsidir [3, s. 57]. Gərəduyyəti kimi ism-i fail (فاعل) bəndə gəlmişdir.

Ərəb dili söz ehtiyatının genişliyi cəhətdən dünyanın zəngin dillərindən hesab edilir. Burada sinonim sözlər çox geniş təmsil olunduğundan eyni məfhum çox vaxt ən azı bir neçə söz, bəzən isə onlarla, hətta yüzlərlə sözlə ifadə edilə bilər. Bununla belə, ərəb dilində bəzən bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənən mənaları olan polisemantik (çoxmənalı) sözlərdə əs deyildir. Hətta tərkibində zidd mənalar olan sözlərdə cəm təsadüf edilir. Sözlərin böyük əksəriyyəti əsl ərəb mənşəli olduğu halda alınma sözlər cüzi bir miqdar təşkil edir [8, s. 9].

Ərəb dili İslam dinini və onun yaşayış tərzini mənimsəmiş çəşdid millətlərin əsrlər boyu ortaq qayaları nəticəsində, İslam mədəniyyətinin, ortaq mədəniyyət və elm dili olmuşdur. Quranın ərəbcə olması səbəbiylə ərəb dili İslam dinində xüsusi bir yerə sahibdir [6, s. 9].

Ərəb dili öz zənginliyini bir çox sözlərinin başqa dillərin leksikasında mövcudluğu ilə də göstərir. Vaxtilə ərəb imperiyasının tərkibində olmuş və İslam dinini qəbul etmiş xalqların dillərində olduğu kimi, həmçinin Azərbaycan dilində də ərəb dilindən alınma sözlər və ifadələr nazari cəlb edəcək dərəcədə çoxsaylıdır. Ədəbi dil yaranmaqda olan ərəb imperiyasında yazı dili kimi hələ də işlədilməkdə olan arami və yunan dillərini süxüdübr ümumimperiya yazı dilinə çevrilərk beynəlxalq əhəmiyyət kəsb etmişdir. Sonrakı klassik ərəb dilində çox zəngin dini-elm və bədii ədəbiyyatı yaranmışdır ki, bu ədəbiyyatın yaranmasında başqa müsəlman alimlərinin, xüsusilə də İsmayil ibn Yəsar, Musa Şəhəvat, Xatib Təbrizi, Cəmaləddin Ərdəbili kimi Azərbaycan ziyalıların böyük rolu olmuşdur [8, s. 8].

Ayrıca İngilis dilinə ərəb dilinin müəyyənlik artıkları olan "əl" ilə başlayan bir çox sözlər daxil olmuşdur. Bunlardan: algebra, alcohol, alchemy, alkali, alcove, albatros, mosk, cotton, amber, sofa, arsepial, syrup, sugar, sherbet və s. kimi sözlərdir. "Coffe" (kahve) də İngilis dilinə türk və İtalyan dillərindən daxil olan ərəb dili sözüdür. Həmçinin ispan dilində işlənen 1600 miqdarında ərəbcə söz və ifadələr olduğu təxmin edilə bilər.

Təqribən XIX əsrdən başlayaraq bu günəqə klassik dil əsasında inkişaf etməkdə olan müasir ərəb dili klassik ərəb dilindən arxaizmlərin atılması hesabına lüğət tərkibinin məhdudlaşması, qrammatik quruluşunun daha da sadələşməsi ilə fərqlənir. Ərəb dilinin istifadəsi VII əsrə qədər Ərəbistan yarımadasında işlənilirdi, İslam dininin gəlişiyə birlikdə Ərəbistan yarımadasının xaricində böyük bir surətlə yayılaraq İraq, Suriya, Misir və Şimali Afrikani əhatə etmiş və bir mədəniyyət dili olmuşdur. Sonrakı əsrlərdə İslami fəthlərin davam etməsiylə ərəb dili Şərqudə Əfqanıstan və ən Qərbdə İspaniyaya qədər uzanan bölgədə danışılan dil halına gəlmişdir.

Ədəbi dil ilə yanaşı, əhalinin danışdığı məhəlli (ölkələr üzrə) dialekt və şivələr də mövcuddur. Bunlar bir-birlərindən və habelə ədəbi diləndən ciddi şəkildə fərqləndiyi üçün müxtəlif ölkə ərəblərinin bir-birini anlamaması, müvafiq hazırlığı olmayan ərəblərin eyni çox zaman ədəbi dili başa düşməməsi adi hal hesab edilir. Dialektlərin arasında fərq ən çox ərəb yarımadasından kənarlardır. Ərəb istilasından sonra ləhcələrin sayı xüsusilə artmışdır. Ən böyük dialekt fərqi qeyri misirli Şimali Afrika dialektləri arasındaqdır. Dialektlərə təsir etmiş əsas faktorlardan biri də, əvvəllər həmin ərazilərdə başqa dillərdə danışılmasdır. Bəzi ərazilərdə hətta sözsürası da fərqlənir. Müasir ərəb dili faktiki müstəqil dil hesab edilə bilən 5 dialektəndən ibarətdir. Bunlar Misir, Məğrəbi, Mesopotamiya (İraq və Şimali Mesopotamiya), Şəmi (Şərq) və Kərfəz dialektləridir [10].

Əvvəllər müxtəlif məhəlli dialektlərdən ibarət olmuş qədim dilin sonrakı inkişaf mərhələsində ədəbi dil kimi formalaşmasında Qüreyş (Məkkə) dialekti mühüm rol oynamışdır [2, s. 90]. Həmin dil islamdan bilavasitə qabaq, islam alimlərinin cəhiliyyə əd-

landırıcıqları dövrədə yaranmış şifahi poeziya nümunələrində, habelə çox qiymətli abidə hesab olunan Quranda artıq sabitləşmiş qrammatik quruluş və zəngin söz ehtiyatına malik ilk klassik ərəb dili kimi təsbit edilir. O, bütün ərəbləri Qüreyş ləhcəsi üzərində toplayaraq Qüreyş ləhcəsini ərəb dilinin lideri halına gətirdi. Halbuiki Qurani Kərim nazil olmağa başlamazdan əvvəl ərəb dili Qüreyş ləhcəsi ətrafında birləşmə yolunda inkişaf etmiş və zirvəyə yüksəlmişdir. Ancaq hələ də bütün ləhcələr toplanmamışdı [2, s. 204].

Ərəb dili eyni zamanda Quran dilidir. Ərəb dili İslam dini ilə sıx bağlıdır, buna baxmayaraq Xristian və Yahudi ərəblər bu dildə danışır. Dünya müsəlmanlarının əksəriyyətinin ana dili ərəb dili deyil, ancaq onlar Qurani oxuya bilərlər. Əksər hallarda Ərəb olmayan müsəlmanlar Qurani tərcüməsindən istifadə edirlər. Bəzi müsəlmanlar isə ərəb dilini Allah (c.c) tərəfindən seçilmiş müqəddəs dil hesab edirlər. Bəzi İslam alimlərinə görə ərəb dili cənnətin dilidir.

Həmin dövrədə Ədəbi dil yaranmaqda olan ərəb imperiyasında yazı dili kimi hələ də işlədilməkdə olan arami və yunan dillərini sıxışdıraraq, ümumimperiya yazı dilinə çevrilir və beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edir. Təqribən XIX əsrdən başlayaraq bu günəqə klassik dil əsasında inkişaf etməkdə olan müasir ərəb dili öz sələfindən arxaizmlərin atılması hesabına lüğət tərkibinin xeyli məhdudlaşması, yeni məthumları əks etdirən söz və ifadələrin yaranması, qrammatik quruluşunun da sadələşməsi ilə fərqlənir. Qurani-Kərim ərəb dilinə bir çox yeni sözlər qazandırmış və bu sözlərin lüğət fonduna keçməsinə töhm etmişdir. Ərəb dili Quran nazil olmazdan əvvəl ərəb yarımadasında yaşayın müəyyən bir millətin dili idi. Ərəb yarımadasının çərçivəsində sıxılıb qalmışdı. Qurani-Kərimin ərəb dilində nazil olması onu səmavi bir dinin dilinə çevirmiş və ona ibadətini bir parçası vəsfini qazandırmışdı. Beləliklə, hər bir müsəlman namaz, zikir, təkbir və təşəhhüd kimi ibadətələrində ərəb dilini istifadə edirdi. Fəthlər və xilafətin böyüməsi nəticəsində insanların qrup-qrup İslam dininə gəlməsi ilə yanaşı ərəb dili ərəb yarımadasının xaricinə çıxmayaq başlayaraq daha geniş əraziyə yayıldı. Nəticədə ərəb dili, İslamla paralel olaraq yayılmasına davam edirdi. O, İslam əlminədə istifadə olunan dillər arasında yüksələrk birinci dil halına gəlmişdi [10].

İnsanlar kimi dillər də dünyaya gələr, müəyyən bir müddət yaşadıqdan sonra ölər. Ancaq bundan sonra ərəb dilini istisna etmək lazımдыr. Çünki o, Qurani-Kərim sayəsində dünya dilinə çevrilmiş, hər cür təhlükələrdən qorunmuşdur. İslamın təşviqi ilə müsəlmanlar Qurani əzbərləməyə, onu hər zaman oxumağa başladılar. O, müsəlmanların həyat mənbəyi idi. Müsəlmanlar onun bir hərfinin belə dəyişməsinə imkan vermədilər. Ərəb dilini qoruyın qala olan Qurani bu şəkildə əzbərlənərək qorunması, əslində ərəb dilinin qorunmasıdır. İslam əlminin və İslam mədəniyyətinin gəri qılması ərəb dilinin digər dillər kimi, yox olması və yaxud başqa dillərin təsiri altına düşməsi ilə nəticələnə bilər. Ancaq ərəb dili Qurani-Kərim sayəsində özünü hər cür təhlükələrə qarşı qoyaraq bütün nigarançılıqları ortadan qaldırdı. Əgər Quran olmasaydı, ərəb dilində də digər dillər kimi yoxa çıxmısa, ya da ən azından təhrif olması gözlənilirdi. Quran ərəb dilinin ədəbiyyatı sahəsində zirvəyə çatdığı bir dövrdə nazil olmağa başladı. Çox keçmədi ki, məşhur ərəb ədibləri, Quraniın bəlağəti və fəsaəhəti qarşısında acizliklərinə etiraf edərək onun bəlağət və fəsaəhtəndən faydalanma yollarını xartamağa başladılar. Beləliklə, Qurani-Kərimin eməsi ilə yanaşı yeni elmlərin doğması üçün qapılar aralanmış oldu [9]. Qurani dərk etmə məqsədi ilə bəyan, bədi, məani və təğyirdən (dəyişilmədən) qorumaq üçün sərf və nəhv və həmçinin qarib (mənası əşidilməyən alınma sözləri) dilin ədərk mənasını başa düşmək üçün isə Hadis və Fiqh kimi elmlər ortaya çıxmışdı. Bundan başqa ərəb dilini müxtəlif dövrlərdə bəzi dövletlərin rəsmi dili halına gətirmiş və müsəlmanların ona qarşı ehtiram göstərmələrini səbəb olmuşdur [1, s. 31].

ƏDƏBİYYAT

1. Dayf Ş. Tarixul-ədəbil-arabi. Qahirə: Maarif, 1963, II/491 s.
2. Əz-Zəyyat Ə.H. Tarixul-ədəbil-arabi. Qahirə: Misir çap evi, 2008, 538 s.
3. Ərəb dilinin qrammatikası. 1314 h.q. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu. A-32/360.
4. Ərəb dilinin qrammatikası. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu. B-181/314.
5. Hüseyn Şövqi ibn Osman Əl-Vəhəbi. Ərəb dilinin qrammatikası. 1323 h.q. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu. B-173/300.
6. Kılıç H. Ərəbcə dilbilgisi: Sərf. İstanbul: Rağbət yayınları, 2005, 339 s.
7. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. 2 cildə, I c. Bakı: Nurlan, 2004, 748 s.
8. Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. Bakı: Maarif, 1998, 620 s.
9. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Arapça>
10. <https://www.ethnologue.com/language/ara>
11. https://tr.wikipedia.org/wiki/Sami_dilləri

Кюбра Валиева

АРАБСКИЙ ЯЗЫК И ЕГО МЕСТО СРЕДИ МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ

Арабский язык с точки зрения словарного запаса считается одним из богатейших языков мира, он стоит во главе языков, создавших великие культуры и империи. Сегодня в 60 странах разговаривают на этом языке, и в мировом масштабе он занимает 5 место. Арабский язык является как официальным государственным языком 22 арабских стран, так и общим религиозным языком мусульман.

В статье рассказывается об истории образования арабского языка, о диалектах и говорах, а также о его грамматической и фонетической структуре.

Ключевые слова: арабский язык, арабские страны, алфавит, диалект, грамматика.

Kubra Valiyeva

THE ARABIC LANGUAGE AND ITS PLACE AMONG THE WORLD LANGUAGES

The Arabic language, which is considered as one of the richest languages in the world because of the expanse of its vocabulary, is one of the major languages that created great cultures and empires. Today it is the fifth language spoken in 60 countries and around the world. Arabic language, the official state language of 22 Arab countries, is also a common worship language for all Muslims.

The paper deals with the origin history, dialects and subdialects, as well the grammar and phonetic structure of the Arabic language.

Keywords: Arabic language, Arab countries, alphabet, script, dialect, grammar.

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)